

Eesti keel XVIII sajandi kirikumeetrikates

KRISTIINA ROSS

Artikkel on jätk varasematele XVIII sajandi eesti asjaajamiskeele alastele uuringutele ning siin visandatakse üldpilt eesti keele kasutamisest XVIII sajandi kirikumeetrikates ja selgitatakse sissekannete keelevalikut, lähtudes pastori isikust. Senistes käsitlustes on analüüsitud meetrikate sissekandeid koodivahetuse seisukohalt ja otsitud seoseid sissekande keelevaliku ja registreeritu etnilise päritolu ja/või sotsiaalse seisundi vahel (Ross, Põltsam-Jürjo 2021; Ross 2023; Põltsam-Jürjo, Ross 2025). Siin ses artiklis esitatakse meetrikate keelevaliku ajaline ja geograafiline ülevaade ning keskendutakse keelevaliku seosele registreerija ehk pastori isikuga. Eesmärgiks oli uurida, kuidas muutus eesti keele kasutamine meetrikates XVIII sajandi jooksul; kas geograafiliselt on tuvastatavad alad, kus eesti keelt kasutati järjepidevamalt kui mujal, nii et võiks rääkida piirkondlikust traditsioonist; mil määral on tuvastatav sissekande keelevaliku seos pastori maailmavaatelistel arusaamadega.

Meetrikate keeleline materjal on väga napp, ent kuivõrd meetrikad on peaaegu ainsad XVII sajandist kuni XIX sajandini järjepidevalt jälgitavad eesti keelt sisaldanud kohaliku kirjaliku asjaajamise dokumendid, pakuvad need olulist sotsiolingvistilist lisainformatsiooni selle kohta, mis toimus eesti keelega XVIII sajandil. Siinse vaatluse põhiline eesmärk oli uurida, kas eesti keele kasutamises võib sel ajal tuvastada mustreid, mis viitaksid üldisemale püüdlusele eesti keelt asjaajamises sihipäraselt rakendada.

Eesti ala maakoguduse õpetaja oli üldjuhul sakslane (või rootslane või soomlane), kelle jaoks eesti keel ei olnud emakeel, kuid kes suhtles oma eestlastest koguduseliikmetega eesti keeles. Kirikuõpetajate peetavad kirikumeetrikad¹ ehk kihelkonna sünde, abiellumisi ja surmasid arvele võtavad registrid kuulusid tervikuna ajastu saksakeelse kirjaliku asjaajamise juurde. Meetrikate maatrikskeel² oli igal juhul saksa keel ning seal kasutati ka ladina väljendeid. Kuid eestlaste kohta peetavad registrid olid põhimõtteliselt siiski kakskeelsed dokumendid, kuivõrd saksa maatrikskeele sees kasutati talupoja nime, mis koosnes enamasti lisanimest ja pärisnimest, selle eestikeelsel kujul. Eesti keelt leidub kirikuraamatute registrites eestlaste ehk madalamat sotsiaalset päritolu koguduseliikmete kohta käivates sissekannetes sageli ka väljaspool registreeritu nime (vt andmete kirjelduse alapeatükist). Nagu kakskeelsele

¹ Meetrikaid pidasid üldjuhul kihelkonnapastorid ise. Käekirja järgi otsustades on mõnikord sissekandeid teinud siiski keegi teine. Vahel võib tegemist olla ka hilisemate koopiatega. Siin ses käsitluses on arvesse võetud ainult need meetrikad, mille korral võib olla enam-vähem kindel, et sissekanded on tehtud pastori enda käega.

² Termineid *maatrikskeel*, *maatrikstekst* ja *sisendkeel*, *sisendtekst* kasutatakse siin kitsamate teooriate väliselt kakskeelse dokumendi põhikeele ja selles kirjutatud tekstiosa ning sellesse lisatud teise keele ja teiskeelsete tekstiosade märkimiseks – vt joonealust märkust Schendl, Wright 2011: 1–2.

situatsioonile omane, oli tegelik keelekasutus üksikasjus väga varieeruv ja palju esineb segakeelsust, mille korral eesti ja saksa elemendid vahelduvad ühe sissekande piires või sissekandest sissekandesse selge korrapärase. Sissekannetes võidi kasutada kolmanda keelena ka ladina keelt, teisalt võis eesti keele kasutus laieneda kaugemale väljapoole registreeritu nime. Samuti varieerus sissekannete pikkus ja nendes kajastuva teabe hulk.

Materjal ja selle kategoriseerimise põhimõtted

Artiklis tuginetakse Eesti Rahvusrhiivi veebikeskkonnas Saaga (Saaga. Digiteeritud arhiiviallikad) leiduvatele kirikumeetrikatele. Meetrikate üldisest keelekasutusest ettekujutuse saamiseks on lehitsetud lingilt „Luterliku kiriku kirikuraamatud avalikes arhiivides” pakutava valimi „Kõik kogudused korraga” kaudu kihelkondade nimede alfabeetilises järjestuses leitavaid meetrikaid, mida on alustatud XVII või XVIII sajandil. Täpsema analüüsi aluseks on valitud abielumeetrikad XVII sajandist ja XVIII sajandi kolmest ajapunktist: 1720., 1750. ja 1780. aastast. XVII sajandist on võetud kõige varasem meetrika või vajadusel kõige loetavama käekirjaga meetrika; XVIII sajandi korral pärineb hinnatav materjal üksikjuhtudel ka valitud ajapunktile eelnevast või järgnevast aastast, kui kriitilise aasta sissekanded polnud millegipärast leitavad või loetavad. Sel viisil on saadud näidismaterjali 87 kihelkonna kohta. Ajapunktide arvestuses pärineb materjal XVII sajandi teise poole meetrikate kohta 27 kihelkonnast, 1720. aasta meetrikate kohta 49 kihelkonnast, 1750. aasta meetrikate kohta 79 kihelkonnast ja 1780. aasta meetrikate kohta 81 kihelkonnast.

Abielumeetrika sissekanne koosneb maksimaalselt seitsmest osast: laulatuse kuupäev, peigmehe rollinimetuse, peigmehe täisnimi või laiendatud täisnimi, peigmehe elukoht, pruudi rollinimetuse, pruudi täisnimi või laiendatud täisnimi, pruudi elukoht. Laulatuse kuupäev (mis võib sissekande ees ka puududa) on kõigis meetrikates tähistatud saksa- või ladinakeelsete lühenditega, mistõttu siinses, eesti keele kasutust analüüsivas käsitluses pole seda arvestatud. Rollinimetuse (’peigmees’, ’pruut’) võib olla sisse kantud saksa, ladina või eesti keeles või puududa. Täisnimeks loetakse eesti omastava käände vormis lisanimest ja pärisnimest koosnevat ühendit, nt *Kongo Jaan, Kokka Mart*. Laiendatud täisnimeks loetakse siinses käsitluses isikumääratlusi, mille korral pärisnimi on seotud mõne teise isiku täisnimega nende suhet märkiva üldnime kaudu (’tütar’, ’poeg’, ’kasulaps’ vms), nt *Nanu Jani kaswatik Leno* (EAA.1247.2.2, lk 354 [: 180]³), või on isikumääratlusele lisatud ametinimetuse (millele sageli eelneb kohanimi), nt *Tolli moisa Ümmardaja Krööt* (EAA.1247.2.2, lk 352 [: 179]). Niisugused laiendused võivad olla saksa keeles, nt *Kütti Jani Sohn* [’poeg’] *Karel, Peto Merti Tochter* [’tütar’] *Leno* (EAA.1258.2.3, l 163 [: 171]) või eesti keeles, nt *Sommero Andresse lesk Anno* (EAA 1247.2.2, lk 355 [: 180]). Pärisnime laienduseks on siinses käsitluses loetud ka nominatiivne ametinimetuse pärisnime ees, mis võib samuti olla kas saksa keeles, nt *meine Magd* [’minu teenijatüdruk’] *Kay*

³ Säiliku lehe- või leheküljenumbri järele on nurksulgudes ja kooloniga lisatud Saaga kaadri number.

(EAA.1228.2.1, l 13p [: 14]) või eesti keeles, nt *Kingsep Kaarl* (EAA 1249.2.3, l 291 [: 293]).⁴ Peigmehe ja pruudi elukoht võib olla nimega seotud saksa partikli (*von, aus*) abil (*von Waskial* 'Vaskjalast') või eesti kohakäände abil (*Tuhhust*) või jääda grammatiliselt nimega seostamata. Üksikutel juhtudel võib isikumääratlusele lisanduda muid elemente ning kogu sissekandele kõrvalisi märkusi, mis on peaaegu alati saksa keeles. Ranget piiri laiendatud isikunime laienduste ja „kõrvaliste märkuste” vahele on paraku keeruline tõmmata. Kogu sissekanne või selle üksikud osad võivad olla omavahel grammatiliselt seostatud kas sõnavalikule vastava keele grammatiliste vahenditega või teise keele grammatiliste vahenditega või jääda üldse grammatiliselt seostamata; osa välju võib puududa. Kõik elemendid peale isikunimede, mis on alati välja kirjutatud, võivad olla kirja pandud täielikul kujul või erineval määral lühendatuna. Kõige napimad sissekanded koosnevad ainult pärisnimedest ja sellisena ei pruugi need olla keeleliselt liigitatavad.

Materjali analüüsimiseks on sissekanded jagatud nende keelekasutuse alusel kolme rühma: saksakeelsed, eestikeelsed ja segakeelsed. Jagamise aluseks on rollinimetuse ja laiendatud täisnime laienduste keelevalik ning sissekande eri elementide grammatilise sidumise vahendite keelevalik. Saksakeelseks on liigitatud meetrikad, mille (vastava aasta) sissekannetes on kõik elemendid (juhul kui need on sissekandes olemas) ka eestlaste ehk madalama sotsiaalse staatusega registreeritute korral⁵ saksa keeles, nt

- (1) *Der Bräutig* [= Bräutigam]: *Kongo Jaan von Lehmja* / *Die Braut Tappe Marte Jaak s. stieft*. [= seine Stieftochter] *Madle von Waskial*.⁶ (EAA.1213.2.3, lk 219 [: 113])

Eestikeelseks on loetud meetrikad, milles need kõik on eesti keeles, nt

- (2) *Peigmees: Lougo Andresse Joan Walgmalt* / *Pruut: Tõnnisse Mihkli Andresse ödde Marri Tarbalt*. (EAA 3159.1.51, l 212p [: 218])

Segakeelseks on liigitatud kõik meetrikad, milles mingi osa on ladinakeelne ja/ või mõned osad eesti-, mõned saksakeelsed, nt

⁴ Nominatiivis ametinimetuste (*Kock Jürri*) ja genitiivis lisanimede (*Kokka Mart*) eristamise problemaatilise kohta vt nt Puss 2025: 215–216; Palli 1959. Siinset statistikat see vahetegemine ei mõjuta: nominatiivne ametinimetus on loetud alati isikumääratluse laiendiks, liigitust mõjutab ainult ametinimetuse keelevalik (*kokk* versus *Koch*).

⁵ Etnilise päritolu ja sotsiaalse staatuse seostamise küsitavuste kohta meetrikaraamatutes kirja pandud nimekuju põhjal alama keskklassi (käsitöölise, mõisateenijate ja ametimeeste) korral vt Põltsam-Jürjo, Ross 2025 ning seal viidatud Linnus 1979. Siinses käsitluses sellele aspektile tähelepanu pole pööratud ning üldiselt eestikeelses meetrikas saksapärase nimega saksa keeles sisse kantud keskklassi esindaja on loetud sakslaseks.

⁶ Peigmees Kongo Jaan Lehmjalt / pruut Tappe Marte Jaak tema võõrastütär Madle Vaskjala(st). Siin ja edaspidi esitatakse näited originaalkirjaviisis, pikendusmärgiga nasaalid *m̃* ja *ñ* kirjutatakse kahekordselt *mm*, *nn*, lühendid kirjutatakse välja lühendi järel nurksulgudes. Pikemate võõrkeelsete fraaside tõlked esitatakse joonealuses märkuses, üksiksõnade tõlked võõrkeelse sõna järel nurksulgudes. Dokumendi reavahetust märgib kaldkriips (/) eri ridadele paigutatud osade vahel.

- (3) *Sponsus* ['peigmees']. *Johan, Hanso Ado Sohn Tuhhust. / Sponsa* ['pruut']. *Reet, Surda Marti Tochter Oeküllast.* (EAA.1241.2.3, lk 190 [: 67])

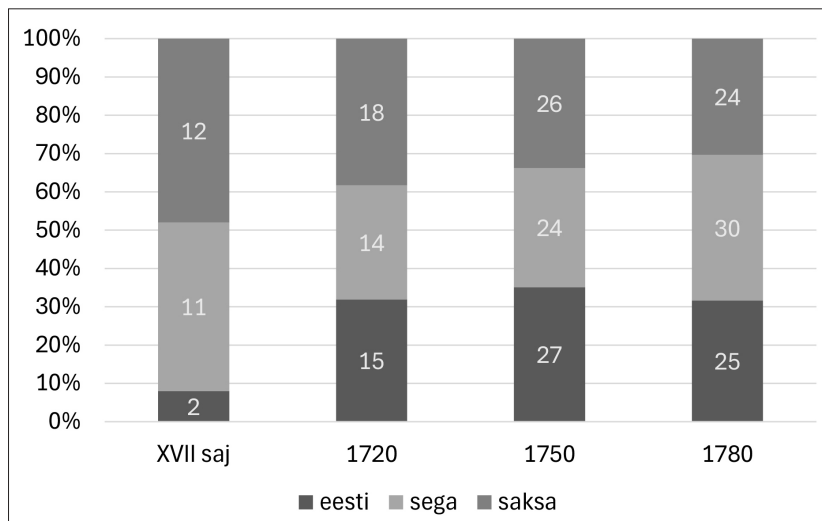
Kuivõrd siinse käsitlese põhiline eesmärk on uurida võimalikke märke eesti keele sihipärasest kasutusest, on segakeelsete hulka arvatud ka meetrikad, mille sissekanded on (viletsa käekirja või veekahjustuste tõttu) loetamatud või liiga napid keelevaliku üle otsustamiseks. Nõnda on segakeelseks liigitatud meetrikate seas väga erineva keelekasutusega meetrikaid ning nendes võib leiduda üsna pikki eestikeelseid fraase (vt alapeatükk „Eesti keele kasutamisest väljaspool laiendatud täisnime ja rollinimetusi”). Kui analüüsitava materjali kuuluvate sissekannete hulgas leidub erineva keelevalikuga sissekandeid, on liigitamisel lähtutud sellest, millised on (hinnanguliselt) enamik eestlasi puudutavatest sissekannetest. Hinnangulise komponendi tõttu otsustamise käigus on jaotus paratamatult paiguti subjektiivne ning võib olla mõjutatud keelevälistest teguritest (näiteks võib eestikeelse tekstiosa käekirja selgus ja korralik vormistus kallutada liigitama meetrikat pigem eestikeelseks ja vastupidi). Liigitamisel on püütud arvesse võtta ka sissekandja oletatavaid taotlusi keele valikul: kui rollinimetus on sisse kantud saksa keeles, loetakse meetrika saksakeelseks, isegi kui selle isikumääratlustes leidub keskmisest rohkem eestikeelseid elemente. Samuti loetakse saksakeelseks ilma rollinimetusteta sissekanded, mis kasutavad kohanime sidumisel isikunimega järjekindlalt saksa partikleid (*von, aus*) või milles eestikeelsete laiendatud pärisnimede omavahelisel sidumisel on järjekindlalt kasutatud saksa partiklit *mit* 'kaasaütlevat käänat väljendav partikkel', kui nende isikumääratlustes ei esine silmapaistvalt palju eestikeelseid sõnu. Kui aga saksa partiklit *mit* kasutavas meetrikas tarvitatakse isikumääratlustes järjekindlalt eesti sõnu, loetakse sissekanded segakeelseks, nt *Lane Marti Jürri p.* [= poeg] *Pertel hall:* [= Haljala(st)] *mit Saggadi mõisa tüdr.* [= tüdruk] *Kadri* (EAA.1224.3.2, lk 41 [: 19]). Kui rollinimetused on sisse kantud eesti keeles, loetakse meetrika eestikeelseks, isegi kui selle isikumääratlustes leidub saksakeelseid osi. Üksikjuhtudel on liigitamisel tehtud mööndusi, millele juhitakse tähelepanu järgneva kirjelduse käigus.

Selleks et materjali analüüsimisel ja liigitamisel subjektiivset eelhäälestust võimalikult minimeerida, on meetrikaid loetud kihelkondade alfabeetilises (mitte paik-kondlikus) järjestuses ja sissekanded konkreetse pastori nimega kokku viidud alles pärast kategoriseerimist. (Mõnel, kirjakeele ajaloos eriti tuntud või varasema uurimise käigus identifitseeritud juhul polnud n-ö anonüümne hindamine siiski võimalik.)

Kuna siinne käsitus keskendub eesti keele kasutamisele, on järgneva analüüsi statistikast kõrvale jäetud rootsikeelsed meetrikad, mida oli kolme kiriku (Noarootsi, Ruhnu ja Vormsi) ja nelja ajapunkti peale kokku seitse: Noarootsis kõigis neljas ajapunktis ja Vormsis XVIII sajandi kolmes ajapunktis. Rootsi keelt leidis ka Ruhnu XVII sajandi ja 1720. aasta meetrikas, ent kuivõrd sealsetes nappides sissekannetes leidis ka saksa keelt, on need loetud segakeelsete meetrikate hulka. Vormsi XVII sajandi meetrika liigitus saksakeelseks.

Keelevaliku dünaamika ajas

Keelevaliku dünaamika ajas on kirjeldatav ajapunktide tulpdiagrammi abil – vt joonist 1.

Joonis 1. Keelevaliku dünaamika ajas.

Nagu jooniselt näha, on XVII sajandist säilinud meetrikates proportsionaalselt kõige vähem eestikeelseid meetrikaid (kaks meetrikat 25-st ehk 8%). Nendeks on Pilistvere ja Harju-Jaani abielumeetrikad. Pilistvere abielumeetrika algab 1690. aastast ja seda pidas eesti piiblitõlke ajaloost tuntud Johann Daniel von Berthold (Eesti keelemõte 2023: 581). Läbinisti eestikeelsetes sissekannetes kasutab Berthold siiski lühendit *F.*, mis ilmselt on lühend ladina keelest (peigmehe nime juures sõnast *filius* ['poeg'], pruudi nime juures sõnast *filia* ['tütar']), nt *Mihkel Kerti Reino Sullane Wirrowerest / Marri Wachtmeistri Hinriko F. Nummawerrest* (EAA.3144.2.2, lk 19 [: 22]). Bertholdi meetrika on siiski loetud eestikeelseks, kuivõrd see tõuseb oma aja meetrikate seast eesti keele laialdase kasutuse poolest eredalt esile. 1689. aastast algavat Harju-Jaani abielumeetrikat pidas Heinrich Wrede, kelle meetrikas on ka rollinimetused eestlaste sissekannetes eestikeelsed (tema kohta vt lähemalt eestikeelsete rollinimetustega meetrikaid käsitlevast alapeatükist). Nt *PeickM. Ott Lasse Marti Poik Sambo Küllast / Prut Tryno, meije Köstri Tüttar* (EAA.1210.2.1, lk 38 [: 42]). Enamik XVII sajandi meetrikatest (12 meetrikat ehk 48%) olid saksakeelsed ja 11 meetrikat (44%) segakeelsed.

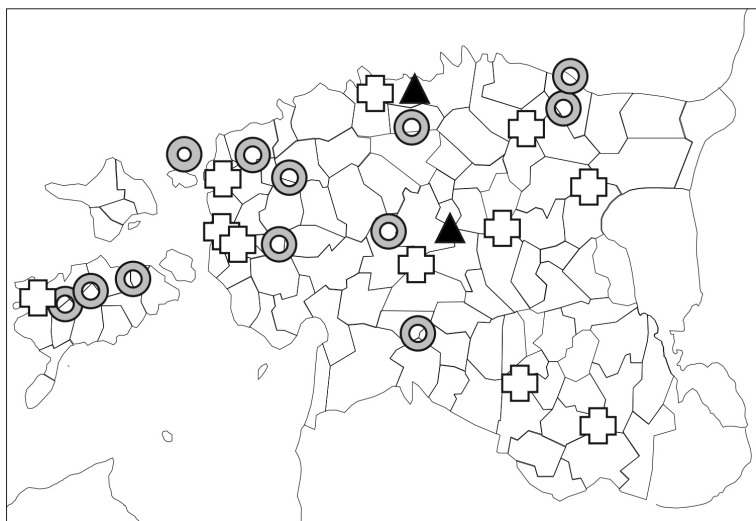
XVIII sajandil hakkas eestikeelsete meetrikate osakaal kasvama ja saavutas haripunkti sajandi keskpaigas: 1750. aasta meetrikatest olid 35,06% eestikeelsete sissekannetega (27 meetrikat 77-st). 1780. aastal on eestikeelsete sissekannetega meetrikate osakaal taas langenud umbes samale tasemele, nagu see oli 1720. aastal (1720. aastal 32,61% ehk 15 meetrikat 46-st, 1780. aastal 31,64% ehk 25 meetrikat 79-st). 1780. aastal moodustasid kõige suurema osa segakeelsed meetrikad (30 meetrikat

79-st ehk 37,97%). Proportsiooni kõikumised XVIII sajandi eri ajapunktide lõikes on siiski suhteliselt väikesed. Nagu öeldud, on segakeelsete meetrikate hulka arvatud ka need, mille sissekanded on keelevaliku üle otsustamiseks liiga napid. Napiandmeliste meetrikate osakaalu kasvu XVIII sajandi lõpus võis mõjutada personaalraamatute sisseseadmine. Personaalraamatute keelekasutus ja selle mõju meetrikate pidamise viisile vajaks omaette analüüsi.⁷ Saksa- ja eestikeelsete meetrikate omavahelise proportsiooni osas võib täheldada eestikeelsete meetrikate osakaalu väikest kasvu sajandi esimesel poolel (1720. aastal oli eesti-saksa suhe meetrikate keelevalikus 15:18 saksa keele kasuks, 1750. aastal 27:26 eesti keele kasuks). Sajandi teisel poolel jääb kummaski keeles peetud meetrikate omavaheline suhe enam-vähem samaks (1780. aastal on see 25:24 eesti keele kasuks).

Niisiis hakati XVIII sajandil abielumeetrikates eesti keelt kasutama rohkem kui XVII sajandil, kuid alates 1720. aastatest jäi eesti keele kasutamine laias laastus samale tasemele ning eestlasi kanti eesti keeles sisse veidi vähem (või 1750. aastal veidi rohkem) kui ühes kolmandikus kõigist meetrikatest.

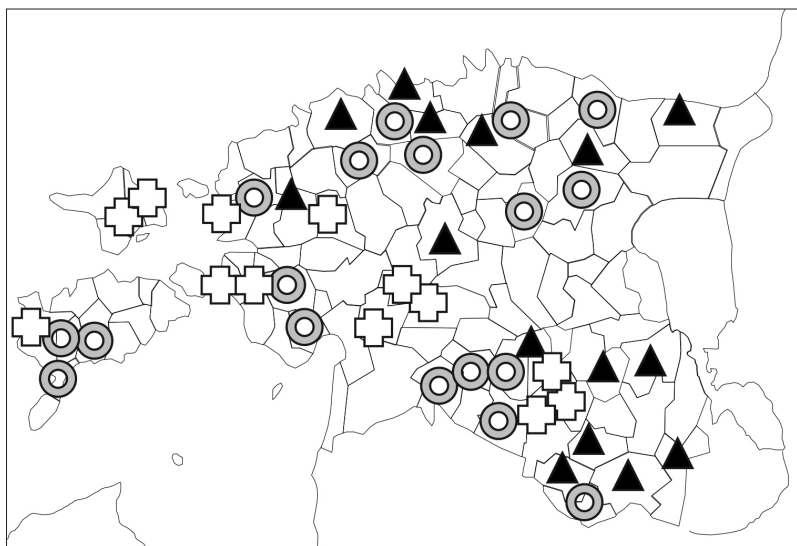
Keelevalik kihelkonniti

Huvitavamad mustrid tekivad, kui kõrvutada eri ajapunktide keelevalikut kihelkondlikus vaates (vt kaarte 1–4, millel eestikeelse kirikumeetrikaga kihelkondi tähistab kolmnurk ▲, saksa keelsega sõõr ☉ ja segakeelsega rist ☒).

Kaart 1. Keelevalik kihelkonniti XVII sajandil.

⁷ Näiteks pidas Kambja meetrikaid ajavahemikul 1772–1783 pastor Johann Zimmermann, kelle abielumeetrika liigitub saksa keelseks, sest ta seob oma napis meetrikas laiendatud pärisnimed saksa partikliga *mit* (EAA.1255.2.2, l 347 [: 446]), samal ajal kui tema peetud personaalraamat on äratanud tähelepanu pikemate eestikeelsete lisamärkuste poolest (Ross, Põltsam-Jürjo 2021: 636–639).

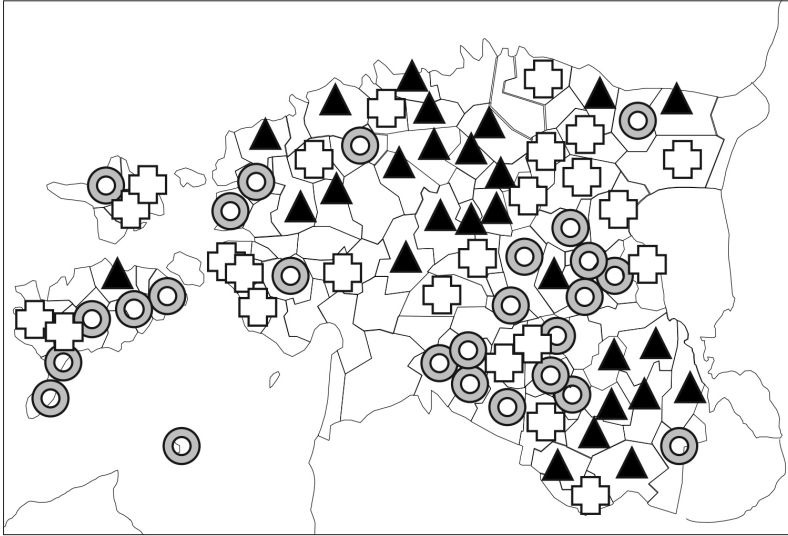

Kaart 2. Keelevalik kihelkonniti 1720. aastal.

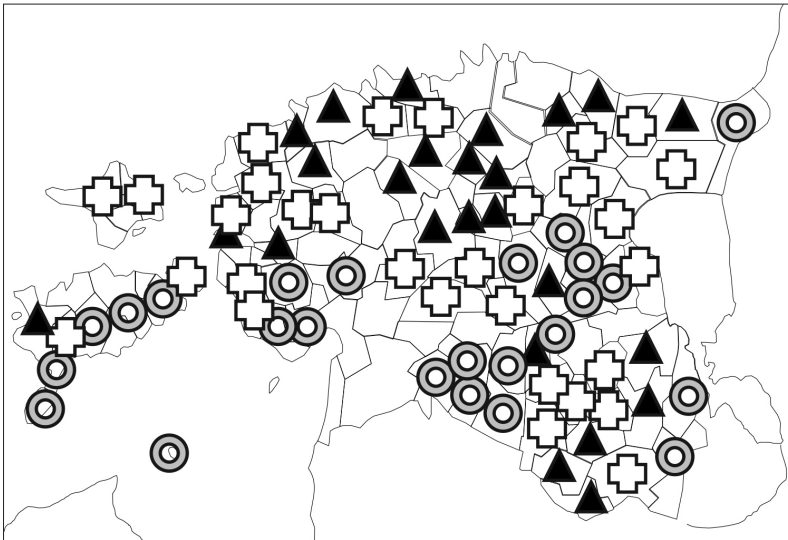
XVII sajandist säilinud meetrikate korral (vt kaarti 1) ei ole geograafilisest must-rist mõtet rääkida. Kaks eestikeelseks liigitunud meetrikat pärinevad hajali kihelkondadest, Harju-Jaanist Põhja-Harjumaal ja Pilistverest Viljandimaa põhjaservas. Kagu-Eesti aladelt on aga üldse säilinud ainult kaks meetrikat.

Kuid XVIII sajandi kõigis kolmes ajapunktis eristuvad geograafiliselt kaks eestikeelsete sissekannetega meetrikaid kasutavat piirkonda: üks Kagu-Eestis, teine Kesk-Eestist kuni Risti, Keila ja Jõelähtmeni loode- ja põhjarannikul. Kõige selgemini joonistuvad need piirkonnad välja 1750. aasta kaardil (3), kuid on hoomatavad ka 1720. ja 1780. aastal (vt kaarte 2 ja 4). Seevastu Mulgimaa kirikutes (Tarvastus, Halliste, Paistus, Karksis ja Helmes) on läbivalt peetud saksakeelseid meetrikaid. (Ainus segakeelsena arvele võetud meetrika Tarvastust 1750. aasta kaardil on segakeelseks liigitunud oma nappuse tõttu, mis sisuliselt ei võimalda keelevalikut hinnata.) Pigem saksa- või segakeelsete aladena eristuvad ka Saare- ja Hiiumaa ning mandri lääne-ranniku alad. Saare- ja Hiiumaal on ainsad eestikeelseks liigitunud meetrikad 1750. aasta kaardil Karja kirikus peetud kirikuraamat ja 1780. aastal Kihelkonna kirikus peetud raamat. Karja kirikumeetrikas leidub eesti keelt silmapaistvalt palju ning eestikeelsed on ka rollinimetused (rollinimetuste keele oletatava olulisuse kohta vt järgmist alapeatükki), nt *Peig. Thomala Kärneri Adame sullane Jaac Hiomalt / Pr: Orrisarre Moisa ümmardaja Lena* (EAA.3133.1.19a, l 89p [: 93]). Valitud ajapunkt langeb perioodi, mil Karja koguduse õpetaja oli (aastatel 1740–1763) vennastekoguduse-sõbralik Johann Georg Holm (Luhamets 2024: 703, 705). Holmi järglase sissekanded samas meetrikaraamatus alates 1763. aastast on saksakeelsed. Muid XVIII sajandi abielumeetrikaid Karja kogudusest analüüsitud materjali hulgas polnud. Kihelkonna kiriku meetrikaraamatu sissekanded on napid, kuid tähelepanuväärselt kasutatakse seal rollitähistena eestikeelseid lühendeid *P:* ja *Pr:*. 1780. aastal oli Kihelkonna pastoriks Johann Gottlieb Kleiner, kellel oli Halles õppinud äi, kelle äi

omakorda oli Kuressaare koguduse õpetajana kuulunud vennastekogudusse (Luhamets 2024: 729). Mandri läänerannikul (Hanilas, Karusel ja Varblas) segakeelseteks liigitunud meetrikad sisaldavad suhteliselt palju eesti keelt, aga sporaadiliselt siiski ka saksa keelt ning rollinimetused on neis ladinakeelne (nende kohta vt lähemalt alapeatükki „Eesti keele kasutamisest väljaspool laiendatud pärisnimesid ja rollinimetusi”). 1780. aasta kaardil (kaart 4) eestikeelseks liigitunud Karuse meetrikat võib tegelikult pidada nende traditsiooni järgivaks registreerimistavaks, mille korral rollimääratlused on lihtsalt ära jäetud (ja sissekanded on napimad).

Kaart 3. Keelevalik kihelkonniti 1750. aastal.

Kaart 4. Keelevalik kihelkonniti 1780. aastal.

Meetrika keelevalikute hoomatav järjepidevus paikkonniti näib viitavat sellele, et kohalikul traditsioonil oli Eestis oluline osa. Traditsiooni järjepidevust aitas küllap ositi tagada asjaolu, et sageli pärandus koguduse õpetaja amet isalt pojale (või äialt väimehele). Töenäoliselt mõjutas traditsiooni tugevust ka geograafiliselt lähedastes kihelkonnakirikutes teenivate õpetajate võimalik tihedam omavaheline läbikäimine.

Eestikeelsete rollinimetustega meetrikad

Rollinimetus (abielumeetrikates 'peigmees' ja 'pruut') jääb sisult muutumatu vormelina maatriksteksti ja sissekandest sissekandesse vahelduva sisendteksti vahealale ning võiks sellisena olla sissekandja keelevaliku sihipärasuse hindamise oluline näitaja. Kuna siinse vaatluse põhihuvi ongi leida võimalikke märke eesti keele sihipärasest kasutamisest, pakub rollinimetuste keelevalik erilist huvi. Järgnevalt antakse lühiülevaade abielumeetrikatest, milles need on eestikeelsed (kas välja kirjutatud terviksõnana või eesti sõnast tuletatud lühendina), koos põgusa viitega seesuguste meetrikate pidajate eluloolisele ja ideoloogilisele taustale.⁸

Eestikeelsete rollinimetustega meetrikaid oli vaadeldud materjali hulgas erinevate ajapunktide peale kokku 27 ja nende pidajaks 24 pastorit.

XVII sajandist säilinud meetrikatest on ainus eestikeelsete rollinimetustega Harju-Jaani õpetaja Heinrich Wrede peetud meetrika. Heinrich Wrede oli Tallinnas sündinud, õppinud Tallinna gümnaasiumis ning Saksamaal Rostocki ja Wittenbergi ülikoolis. Ta alustas oma abielumeetrikat 1689. aastal saksakeelsete rollinimetustega (*Bräutigam, Braut*), kuid läks alates 4. sissekandest üle eestikeelsetele määratlustele (*PeickM., Prut*) (EAA.1210.2.1, lk 38 [: 42]). Eesti kultuuriloo on laiemalt tuntud tema poeg Heinrich Christopher Wrede, kes oli tegev Põhjasõja-järgses pietistlike pastorige rühmituses eestikeelse kirjanduse väljaandmisel ja ühtlasi mõnda aega Albu vaeslastekooli direktor.

1720. aastal on eestikeelsete rollinimetustega meetrikaid peetud kuues Lõuna-Eesti kihelkonnakirikus, millest kahes (Rõuges ja Vastseliinas) oli sel ajal õpetajaks üks ja seesama pastor, Soome päritolu ja Turu ülikoolis õppinud Michael Cavonius. Teine eestikeelseid rollinimetusi kasutanud pastor oli Võnnu õpetaja, ingerisoomse päritolu ja Tartus õppinud Johannes Svenske, kolmas Karula õpetaja, Tallinnas sündinud ning Rostockis ja Jenas õppinud Joachim Warnecke (EPL: 471). Ülejäänud kaks eestikeelsete rollinimetuste kasutajatest, Kambja pastor Albrecht Sutor ja Urvaste pastor Heinrich Wollin, olid mõlemad sündinud Saksa aladel Pommerimaal, õppisid ühel ajal Rostockis ja saabusid sealt 1718. aastal koos Liivimaale Riiga. Just nemad kujundasid Kanepist ja Urvastest olulised vennastekoguduse liikumise

⁸ Toodud eluloolised lühiaanded tuginevad Põhja-Eesti pastorige korral Liivi Aarma (2007) ja Hugo Richard Pauckeri (1849), Liivimaa pastorige korral väljaandele „Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918” (EPL). Kasutatud on ka kõiki Eesti ala kogudusi hõlmavat Kristjan Luhametsa ülevaatedest (2024) ja Vikipeedia andmeid. Täpsemale allikale viidatakse ainult siis, kui eri allikate andmed ei kattu või kui teave pärineb mingist muust allikast.

keskused (Luhamets 2024: 37–38, 65). Kõik kuus Lõuna-Eesti abielumeetrikat on suhteliselt napid, rollinimetused võivad olla välja kirjutatud, nt Svenskel täiskujul *Pöigmehs, Mörsia* (EAA.3172.2.1, l 66 [: 65]), enamasti kasutatakse siiski ainult lühendeid (P, M.).

1750. aastal on eestikeelsete rollinimetustega meetrikaid peetud 11 kirikus. Kaks tollastest kirikuõpetajatest kattuvad eelmise ajapunkti meetrikapidajatega, sest Kambja kirikus jätkas (kuni 1758. aastani) Albrecht Sutor ja Karulas (1757. aastani) Joachim Warnecke. Ülejäänud üheksast meetrikast on üks kirja pandud Saaremaal Karja kirikus ja selle autor on kihelkondliku jaotuse all juba mainimist leidnud Johann Georg Holm. Eestimaa viiest eestikeelsete rollinimetustega meetrikast kaks pärinevad Järvamaalt ja neid pidasid Paide õpetaja Otto Reinhold von Holtz vanem ja Järva-Madise õpetaja Christoph Mertzig. Holtz vanem oli sündinud Vologdas, kus tema rootsi-saksa päritolu vanemad olid sõjavangis. Ta õppis Halles ja Jenas ning oli pastor alguses Iisakus, siis Paides ja viimaks Keilas. Ta oli 1779. aastal ilmunud eestikeelse jutlusekogu⁹ üks korrektoreid ja temalt on säilinud trükitud leinajutlusi. Tema kodus valitsenud meelsusest ja suhtumisest eesti keelde annab kaudselt tunnistust tema samanimelise poja tegevus. Otto Reinhold von Holtz noorem, kes oli isa järglane Keila pastoriametis, on ka eesti kirjandusloos tuntud tegelane, kes oli kuulus oma hea eesti keele oskuse poolest. Ta andis eesti keele tunde kahele kreiskooli õpilasele, kellest üks oli Kreutzwald, ja publitseeris XIX sajandi alguses eestikeelseid vaimulikke raamatuid (Vinkel 1965: 283). Saksamaal sündinud Christoph Mertzig oli õppinud Halle ülikoolis, tegutses hiljem Halle vaestekooli õpetajana (ehk informaatorina) ja on leidnud äramärkimist pietistlike vaadete poolest. Kaks 1750. aastal eestikeelseid rollinimetusi sisaldanud meetrikat pärinevad Läänemaa ja neid pidasid Märjamaa õpetaja Johann Ignatius ja Kullamaa õpetaja Joachim Heinrich Dahl. Ignatius oli XVIII sajandi Eesti pastorite seas erandlik, sest ta oli etniline eestlane,¹⁰ kultuuriloost hästi tuntud Kambja köstri ja koolmeistri Ignatsi Jaagu vanem poeg (Piir 1996, 2016). Tänu Kambja pastori Albrecht Sutori toele oli ta saanud õppida Tallinna gümnaasiumis ja Halle ülikoolis. Dahl oli Riias sündinud ja Tallinnas kasvanud ning õppis Jena ülikoolis. Tema kohta tuuakse esile ta pietistlikke vaateid ning asjaolu, et üks tema jutlus avaldati 1779. aasta eestikeelses jutlusekogus. Põhja-Eestist liigitub eestikeelseks veel Soome juurtega ja Reigis sündinud ning Harjumaal Harju-Ristil teeninud Gustav Heinrich Petraeuse peetud meetrika. Temagi oli õppinud Halles ja tegutsenud sealse vaestekooli informaatorina. Pietistlike vaadete kõrval on leidnud eraldi äramärkimist tema aruanded konsistooriumile, milles ta kirjeldas talupoegade rasket olukorda. Liivimaaalt lisanduvad varasemast perioodist tuttavatele Kambja ja Karula meetrikatele kolm Võrumaal peetud eestikeelset meetrikat, mille kirjutajateks olid Räpinas Johann Christian Svenske (1720. aasta

⁹ Jutlusse Ramat, mis sees Pühhapäwade, Pühhade, ja Palwepäwade Jutlussed Eesti-Ma rahwa õpetusseks on kokkopandud. Tallinnas, trükitud Keisrilikko Kunstoriummi kulloga, ja Lindworssi kirjadega 1779 aastal (Annus 2000: 228).

¹⁰ Teise oletatavalt eesti päritolu pastori, Daniel Stammi meetrikad ei ole teadaolevalt säilinud. Stamm oli mõisavalitseja poeg ja teenis Vigala õpetajana ajavahemikul 1756–1768. Ta oli õppinud Halles ja tegutses Halle vaasteasutuse informaatorina.

meetrikate lõigus mainitud Johannes Svenske poeg), Kanepis Liivimaal sündinud ja Halles õppinud Heinrich Johann Fass ja Põlvas samuti Liivimaal (Läti aladel Straupes) sündinud Johann Bartholomeus Treublut. Treubluti kohta rõhutatakse, et ta oli endine Rootsi sõjaväelane ja tal ei olnud korralikku teoloogilist haridust (ta õppis Riia lütseumis ja oli poolteist aastat immatrikuleeritud Pärnus ülikooli, vt Aarma 2007: 269). Oma küllalt kaootilises meetrikas kasutab ta rollinimetuste märkimisel enamasti lühendeid *Koss ~ K*, *Moers ~ M* (EAA.3147.1.133, l 470 [: 476]), mõnikord kirjutab eestikeelse rollinimetuse ka välja: *Kossilane*, *Morsia* (EAA.3147.1.133, l 481 [: 487]). Erinevalt kõigist teistest eestikeelseid rollinimetusi kasutanud pastoritest mainitakse tema puhul, et ta suhtus vennastekogudusse vaenulikult.

1780. aastal on eestikeelsete rollinimetustega meetrikaid peetud üheksas kirikus. Neist Põlva kiriku meetrikat pidas endiselt Treublut. Liivimaa kubermangus on eestikeelseid rollinimetuste lühendeid *P* ja *M*. kasutanud oma napis meetrikas veel Kuramaal sündinud Hargla õpetaja Johann Friedrich Hartmann. Saaremaal on eestikeelseid rollinimetuste lühendeid kasutanud kihelkondliku jaotuse juures juba mainimist leidnud Kihelkonna pastor Gottlieb Kleiner oma napis meetrikas. Paide kiriku meetrikat pidas sel ajal Reigi kiriku õpetaja poeg David Gottlieb Glanström, kes oli noorena Reigis koduõpetust saanud vennastekoguduse juhi Jacob Marraschi käe all, õppinud Königsbergis arstiteadust ja iseseisvalt uurinud usuteadust Põltsamaal Hupeli juhendamisel. Ka oli ta tegev Piibli teise trüki ettevalmistamisel ning muu eestikeelse vaimuliku kirjavara väljaandmisel. 1779. aasta jutluseraamatus ilmus temalt neli jutlust (Annus 2000: 228). Järvamaal kasutati eestikeelseid rollinimetusi Järva-Madise ja Järva-Peetri meetrikates. Järva-Madisel oli selles ajapunktis pastori vahetus. Seni oli pastoriks olnud Isaac Gustav Gerth, kes on jälje jätnud ka eesti kirjanduslukku, avaldades eestikeelse jutluse 1779. aasta kogumikus. Eestikeelseid rollinimetuste lühendeid kasutas nii tema kui ka tema ametijärglane Franz Friedrich Ploschkus, kes oli varem olnud koduõpetaja Saaremaal Karja kihelkonnas. Järva-Peetri õpetaja oli Johann Friedrich Rinne, kes on samuti avaldanud 1779. aasta kogumikus eestikeelse jutluse. Lääne-Harjumaal kasutati eestikeelseid rollinimetusi Harju-Madise ja Nissi meetrikates. Harju-Madise õpetaja oli sel ajal Carl Friedrich Stürmer, Nissis alustas 1780. aastal tööd Kose koguduse õpetaja pojana siinmail sündinud ja eesti kirjandusloos kalendrijuttudega tuntud Joachim Gottlieb Schwabe, kellelt ilmus postuumselt ka mõisnikevastane luuletus „Eestimaa tallomehhe laul”. Veel leidis eestikeelseid rollinimetusi Kirbla kirikuraamatus. Kirbla kogudus oli sel ajal ühendatud Lihula kogudusega ja kirikuraamatut pidas tõenäoliselt Friedrich Levanus, soome päritolu Michael Levanuse poeg ja ametipärija, kellelt samuti ilmus eestikeelne jutlus 1779. aasta jutluseraamatus.

Toodud põgusa ülevaate põhjal võib öelda, et eestikeelseid rollinimetusi kasutasid abielumeetrikas pastorid, kelle elulooliste andmete hulka kuulub enamasti vähemalt üks kolmest tunnusest. Nad on kas a) siinmail (Eesti- või Liivimaal) sündinud või soome/rootsi juurtega (kokku 14 pastorit, lisaks üks Kuramaal sündinu), b) õppinud Halles ja/või silma paistnud pietistlike vaadete poolest või vennastekoguduse liikumise pooldajana (kokku 10, lisaks kaks, kelle meelsuse kohta on vihjeid antud nende poja või äia kaudu) ja/või c) jätnud eesti kirjandus- ja kultuurilukku muidki

kirjalikke märke peale eestikeelsete rollinimetustega meetrikaraamatute (kaheksa pastorit).

Rollimääratlusena on käsitletav ka mõnedes sünnimeetrikates esinev sõna *värdjas* väljaspool abielu sündinud laste kohta. Eestikeelsena äratas see määratlus tähelepanu juba XVII sajandil Andreas Forseliuse Põltsamaal peetud ja J. D. Bertholdi Pilstveres peetud sünnimeetrikates (vt Ross 2023: 372–373), kuid sporaadiliselt esineb sama määratlust eestikeelsena ka hilisemates meetrikates. Tähelepanuväärne on eespool juba mainimist leidnud Heinrich Wrede poja Heinrich Christoph Wrede Jõelähtme sünnimeetrika, milles kõik rollid ('laps', 'väljaspool abielu sündinud laps', 'ema', 'vaderid') on eestikeelsed (neist osa allajoonitult), nt *Hallika Johani Laps Sahhalt – Kai / Emma Madle Wad. Petri Jani Naene Rommi Jani Poeg Koilast* (EAA.1212.2.1, lk 169 [: 79]).

Rollinimetusi ei saa meetrikate keelekasutuse näitajana siiski ületähtsustada, sest need võisid meetrikas lihtsalt puududa, kuid sellegipoolest võisid sissekanded olla põhjalikud ja läbinisti eestikeelsed. Ka võib meetrikates leiduda hoopis muid huvitavaid eesti keele kasutamise juhtumeid.

Eesti keele kasutamisest väljaspool laiendatud pärisnimesid ja rollinimetusi

Hajamärkusi, mis jäävad väljapoole maatriksteksti ja laiendatud isikunimesid, leidub meetrikaraamatutes suhteliselt vähe. Need võivad puudutada abielumeetrikates abiellujate päritolu ja seoste täpsustusi, sünnimeetrikates väljaspool abielu sündinud lapse tausta selgitusi ja vaderite päritolu või seoste täpsustusi ning surmameetrikates surma täpsemaid asjaolusid. Valdavalt on sellised lisaselgitused saksakeelsed, kasutatakse ka mõningaid ladina vormeleid. Paaris meetrikaraamatus torkasid siiski silma ka üksikud eestikeelsed lisaselgitused. Näiteks pakuvad siinses kontekstis huvi kahe eestikeelsete rollinimetustega seoses mainimist leidnud pastori surmameetrikate eestikeelsed märkused.

Surmameetrikad on üldjuhul napid ja nende sissekanded koosnevad tihti ainult täisnimest ja surma (või matmise) kuupäevast. Mõnes meetrikas on siiski ära toodud ka surma põhjus ja mainitud muid surmaga seotud asjaolusid. Nagu muudiski meetrikates on need märkused üldjuhul saksa keeles, ka nende pastorite korral, kes abielumeetrikas suhteliselt palju eesti keelt kasutavad.

Selle taustal torkasid silma Märjamaa pastori Johann Ignatiuse ja Põlva pastori Johann Bartholomeus Treubluti surmameetrikad. Ignatiuse surmameetrikates leidis kaks eestikeelset märkust. 1750. aastast pärineb sissekanne *Avama Juhan, kelle ihho 2 aastad on söitnud von 45 Jahrn* (EAA.1247.2.2, lk 546 [: 278]), 1760. aastast *Sööla Reino N. [= naine] An, kes pool aastat seest karjund* (EAA.1247.2.3, lk 346 [: 178]). Võib oletada, et eestikeelsete fraaside taga on diagnoosid, mis Ignatiusele endale olid selge tähendusega, aga mida ta ei osanud täpselt saksa keelde tõlkida. Sellisena oleks eesti keele kasutus siin võrreldav eesti tsitaatsõnade kasutusega saksa visitatsiooni-materjalides (vt Ross, Põltsam-Jürjo 2021: 624–629).

Treubluti surmameetrika on keelevelikult kirjum ja tema kasutab eesti keelt läbisegi saksa keelega ka keeleliselt täiesti lihtsate surmaga seotud asjaolude kirja-panekuks, nt 1732. aasta sissekandes *Sangi Hanso kaswand 6 paiwa perrast saja akkitselt arra koolnu* (EAA.3147.1.133, lk 504 [: 511]), 1738. aasta sissekandes *Nomigo Ado Lats, Honen arrapallanu* (EAA.3147.1.133, lk 506p [: 514]). Treubluti keeekasutus näib johtuvat juhuslikust lülitumisest kord ühele, kord teisele keelele.

Eelmises kolmes alapeatükis keskenduti eestikeelseteks liigitunud meetrikatele, mistõttu lähemalt jäid iseloomustamata segakeelsed meetrikad, mille hulgas leidub samuti huvitavaid meetrikatüüpe, mis võivad sisaldada küllaltki palju eesti keelt. Näiteks torkavad silma Läänemaal, Hanilas ja Karusel peetud meetrikad, milles rollinimetused on ladinakeelsed (*sponsus*, *sponsa*) ning täisnime laiendustes võib esineda saksa keelt, ent milles äratavad tähelepanu huvitavad pikemad eestikeelsed laiendused. Neid meetrikaid pidasid (ajavahemikul 1712–1773) isa ja poeg Christian Anton Kettler ja Kaspar Anton Kettler. Christian Anton Kettler oli sündinud Tallinnas ja õppinud Rostocki ülikoolis ning teda on iseloomustatud kui pietistlike vaadetega pastorit. Karusel sündinud Kaspar Anton Kettler õppis Halle ülikoolis. Näiteks Karuse meetrikas on ta 1750. aastal ühe peigmehe kandnud sisse niisuguse isikumääratlusega: *Sponsus. Simo. Üks Persia maa mees ning Tuti moisa sullane* (EAA.1241.2.2, l 42 [: 42]).

Omalaadsena torkab silma Carl Bernhard Ehinger, kes oli Juuru õpetaja 1729–1771. Tema abielumetrika on eestikeelne, kuid rollinimetusi ta ei kasuta, sest andmed on esitatud tabeli kujul. Seevastu äratav tähelepanu, et Ehinger on eesti keeles sisse kandnud ka andmed omaenda abiellumise kohta eelmise õpetaja Helmich Reinhold Ludwigi lesegaga 1740. aasta 1. märtsil: *Juro Kihhelkonna Öppetaja. Carl Berendt Ehinger / önsa Prausse Ludwige lesk. Hedwig D. Helffreich* (EAA.1211.2.1, l 133 [: 125]). See tundub olevat teadlik osutus millelegi, eriti võrdluses samal leheküljel 1739. aasta 23. novembril sisse kantud köstri abielu andmete saksakeelsusega: *der Küster zu Jörden – Andkas Josselin / die Jördenschen Küsters Bendik Fischers Wittwe – Christina Falck* [‘Juuru köster – Andkas Josselin / Juuru köstri Bendik Fischeri lesk – Christina Falck’]. Seniste hõredate taustaandmete toel on keeruline oletada, millele Ehingeri keelevelik täpselt osutab, võib-olla ühtekuuluvusele oma koguduse talupoegadest liikmetega. Ehinger oli sündinud 1705. aastal Tallinnas Rootsi sõjaväelase pojana, kuid kasvas üles (pärast vanemate katku suremist 1710. aastal) kasulapsena õe ja tema mehe pastor Heinrich Christoph Wrede peres (Aarma 2007: 59). Ta õppis Seidla ja Albu vaestekoolis ja Halle ülikoolis, tegeles pastoriametit pidades aktiivselt talupoegade lugemisoskuse edendamise ja suhtus soosivalt vennastekoguduse liikumisse.

Keelevaliku ja pastori isikuloolise tausta vahelistest seostest

Nagu kahes viimases alajaotises, „Eestikeelsete rollinimetustega meetrikad” ja „Eesti keele kasutamisest väljaspool laiendatud pärisnimesid ja rollinimetusi”, toodud põgusatest isikuloolistest andmetest nähtus, võib keskmisest sihipärasemalt ja rohkem või huvitavamalt eesti keelt kasutavate meetrikapidajate andmetes täheldada teatud ühisjooni. Nende hulgas on suhteliselt palju kohalikku päritolu või soome-rootsi taustaga pastoreid, kes siinseid olusid ja võib-olla koguni pärimuskultuuri ilmselt paremini tundsid kui Saksamaal sündinud, kes sattusid eesti keele alale alles pärast ülikooli lõpetamist. Mitu eesti keele kasutajat on maakoguduse pastoreite pojad, kes tõenäoliselt olid eesti keele omandanud mingil tasemel juba lapsena. Paljud on õppinud Halles ja tuntud oma pietistlike vaadete poolest; paljudega seonduvalt leidub kultuuriloolistes käsitlustes tähelepanekuid nende soosiva suhtumise kohta vennastekoguduse tegevusse. Neist suur osa on leidnud äramärkimist eesti kultuuriloos, eeskätt eestikeelse kirjavara edendajatena. Siiski pole ükski neist eesti keele kasutamist usutavasti soodustanud tegureist olnud määrava tähtsusega. Kindlasti ei saa siinsele vaatlusele tuginedes visandada n-ö tüüpilise eesti keelt kasutanud pastori portreed. Eelnenud iseloomustuste kaudu avanenud pilt on igal juhul petlik juba seetõttu, et kirjeldati üksnes eesti keele kasutusega positiivselt silma hakanud rühma, esitamata võrdlevaid andmeid selle kohta, kui sageli needsamad tunnused avalduvad saksakeelseid meetrikaid pidanute elulugudes. Juba paarist markantsest näitest piisab veenmaks, et esile toodud eluloolised tunnused ei ole piisav tagatis sellele, et nende kaudu iseloomustatav pastor oleks ilmingimata pidanud vajalikuks eestlaste andmeid eesti keeles sisse kanda. Näiteks tähtsaim piibli eesti keelde tõlkija Anton Thor Helle, kes oli sündinud Tallinnas ja kuulus pietistlikult meeletatud pastoreite rühma, mille liikmena ta aitas kaasa teistegi oluliste eestikeelsete teoste tõlkimisele ja toimetamisele, pidas saksakeelseid meetrikaid, mille ainus eestikeelne element oli talupoja täisnimi (tema meetrikast pärineb näide 1). Thor Helle ei olnud ise küll õppinud Halles, vaid üksnes Kieli ülikoolis, erinevalt samasse pietistlikku rühmitusse arvatavatest Heinrich Gutsleffist ja Heinrich Christoph Wredest, kes olid õppinud Kieli ülikoolis ja jätkanud seejärel õpinguid Halles ning pidasid mõlemad eestikeelseid meetrikaid. Siiski tundub vähe usutav, et ainuüksi haridustee osaline erinevus selgitaks, miks Thor Helle meetrikate pidamise viis tema oletatavate mõttekaaslaste sissekannetega nii teravalt vastuollu läheb. Tema meetrikaid võib laiema kakskeelse suhtlustausta kontekstis pidada lausa üllatavalt järjekindlalt saksakeelseteks. Ka võib leida kohaliku maapastori järeltulijana sündinud pastoreid, keda iseloomustatakse vennastekoguduse-sõbralikena või vähemalt veendunud pietistidena ja kes on Halles õppinud, kuid pidasid meetrikaid ikkagi saksa keeles (nt Ridala pastori pojana sündinud Lääne-Nigula pastor Georg Friedrich Schultz). Samas, nagu esile toodud, on eestikeelseid rollinimetusi kasutanud Põlva pastori J. B. Treubluti kohta eraldi märgitud, et ta suhtus vennastekogudusse vaenulikult.

Meelsus, haridus, päritolu ja keeleoskus ei ole meetrika keelevalikuga kindlasti üksüheselt seotud, kuid mingi mõju on neil valiku langetamisel tõenäoliselt olnud.

Siinses ülevaates on kahjuks jäänud kõrvale nii mõnigi huvitava keeleteadusega meetrika lihtsalt seetõttu, et nende pidamise aeg ei langenud kokku valitud ajapunktidega. Tihedam ajaline sõel oleks pilti tõenäoliselt mõneti teisendanud. Ka on andmeid pastorite kohta esialgu kogutud liiga hõredalt ja ebaühtlaselt, et teha põhjanevamaid üldistusi. Meetrikate keeleteaduse ja neid pidanud pastorite elulooliste andmete seostest terviklikuma pildi saamiseks tuleks koostada kogu XVIII sajandi pastorkonda hõlmav prosopograafiline võrgustik, mille abil saaks ühtlasi paremini jälgida põlvkondlikke ja sõpruskondlikke keeleteaduslikke seoseid.

Kokkuvõte

Siinsesse vaatlusse hõlmatud andmete põhjal võib väita, et tava kanda eestikeelsete koguduseliikmete isikuandmed kirikuraamatutesse sisse eesti keeles oli XVIII sajandil küllaltki laialdaselt levinud. XVII sajandi teisest poolest on olemas ainult kaks eestikeelseks liigituvat abielumeetrikat (säilinud 25 meetrikast ehk 8%), kuid XVIII sajandi 1720. aastateks on eestikeelsete meetrikate hulk kasvanud umbes kolmandikuni kõigist meetrikatest ning püsib enam-vähem sellisena kuni 1780. aastateni (1720 – 32,61%, 1750 – 35,06%, 1780 – 31,64%). Geograafilise leviku vaates kujunes XVIII sajandil välja kaks piirkonda, mille pastorid pidasid eestikeelseid meetrikaid: üks Kagu-Eestis ja teine Kesk-Eestist (Vändra–Türi–Paide–Peetri joonelt) kuni Risti–Keila–Jõelähtme jooneni loode- ja põhjarannikul. Eestikeelseid meetrikaid ei peetud Mulgimaal ning Saare- ja Muhumaalt on säilinud ainult üksikud eestikeelsed meetrikad.

Eesti keelele lülitumine tuli üldjuhul kõne alla ainult madalamat sotsiaalset päritolu inimeste, talupoegade ja alamat liiki käsitöölise ja mõisateenijate korral, kes enamasti olid etnilised eestlased. Kirikliku asjaajamise ametlik keel oli aga saksa keel, nii et kirikuvalitsuse nõudel peetavaid meetrikaid täites oli pastor eesti keeles kõnetatavate isikute sissekandmisel kakskeelses situatsioonis. Siinsele vaatlusele tuginedes võib eestikeelseid meetrikaid pidanud pastorite elulooliste lühiajandmete põhjal siiski oletada, et meetrikate keelevalik ei ole seletatav ainult kakskeelsuse olukorras esineva juhusliku lülitumisega ühelt keelelt teisele. Vähemalt osa pastoreid kasutas eesti keelt meetrikates täiesti süsteempäraselt. Eestikeelseid rollinimetusi kasutasid talupoegade ja madalama astme mõisateenijate ning käsitöölise registreerimisel eeskätt kohalikke olusid paremini tundvad, pietistlikult meelestatud ja/või vennastekoguduse liikumisse pooldavalt suhtuvad pastorid. Pastori isikuloolise „tüübi” ja tema keelevaliku vahel näivad olevat tihedad seosed, kuid nende lihtsale üksühesele seostamisele leidub ka vastunäiteid. Keelevaliku tagamaade täpsemaks selgitamiseks oleks vaja andmestikku kaasata rohkematest ajapunktidest pärinevaid meetrikaid, koguda kõigi pastorite kohta võimalikult palju eluloolisi andmeid ning analüüsida meetrikate keelevaliku ja pastorite elulooliste andmete vahelisi seoseid mitmemõõtmelise prosopograafilise mudeli toel.

Artikli valmimist on toetanud Kultuuriministeeriumi projekt „Eestlaste teekond euroopaliku kultuuri objektist subjektiks vennastekoguduse kirjavara peeglis” (KUM-TA56) ja Haridus- ja Teadusministeeriumi Eesti Keele Instituudi baasfinantseerimise projekt „Eesti kirjakeele arengud 18. sajandil” (EKI-BAAS-2025/2).

ARHIIVIALLIKAD

Rahvusarhiiv (RA)

Saaga. Digiteeritud arhiiviallikad. <https://www.ra.ee/dgs/explorer.php>

KIRJANDUS

- Aarma, Liivi 2007.** Põhja-eesti vaimulike lühielulood 1525–1885. Tallinn: [G. ja T. Aarma Maja OÜ].
- Annus 2000** = Eestikeelne raamat 1525–1850. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia I.) Toim Endel Annus. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu.
- Eesti keelemõte 2023** = See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, Kristiina Ross, Aivar Põldvee. Tallinn: EKSA.
- EPL** = Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918 / begonnen von Paul Baerent; im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission unter Mitarbeit von Erik Amburger und Helmut Speer herausgegeben von Martin Ottow und Wilhelm Lenz. Köln–Wien: Böhlau, 1977.
- Linnus, Jüri 1979.** Vabade maakäsitööliste etniline päritolu Eestis XVIII sajandil. – Sotsiaalmajandusliku arengu probleeme XVII–XX sajandil. Uurimusi Läänemeremaade ajaloost III. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 454.) Toim Herbert Ligi. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 34–72.
- Luhamets, Kristjan 2024.** Koguduse lugu. Tartu: [EELK Tartu Pauluse kogudus].
- Palli, Heldur 1959.** Eesti isikunimedest Harju- ja Järvamaal XVI sajandil. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 595–608.
- Paucker, Hugo Richard 1849.** Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge. Reval: Lindfors Erben.
- Piir, Ilje 1996.** Ignatsi Jaak ja tema järeltulijad. – Wastne Testament 1686. Konverentsi ettekanded 26.–27. aprill 1996. (B. G. Forseliuse Seltsi toimetised 2.) Tartu, lk 65–70.
- Piir, Ilje 2016.** Edulugu XVIII sajandist: talupoja perest pastoriks. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 1, lk 83–87.
- Puss, Fred 2025.** *Kockeste'st* Koiksoniks. XVI sajandi lisanimedest kujunenud eesti perekonnanimed. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 211–237. <https://doi.org/10.54013/kk807a3>
- Põltsam-Jürjo, Inna; Ross, Kristiina 2025.** Deutsche in den ländlichen Kirchengemeinden Estlands zur schwedischen Zeit. – Prinz, Michael; Raag, Nicolaus; Stoeva-Holm, Dessislava, Praktiken der Mehrsprachigkeit im Schwedischen Reich (1611–1721). Interdisziplinäre Perspektiven auf die Rolle des Deutschen. (Fremdsprachen in Geschichte und Gegenwart 22.) (Ilmumas)
- Ross, Kristiina 2023.** Eesti kantselei- ja ametikeele võimalikust algusest. – Muutused, ümberkorraldused, uuendused. Varauusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaal 1520–1800. (Acta

- Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Koost Marten Seppel, Madis Maasing. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 358–379.
- Ross, Kristiina; Põltsam-Jürjo, Inna 2021.** Eesti keel XVII ja XVIII sajandi kiriku kirjalikus asjaajamises. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 624–629. <https://doi.org/10.54013/kk763a3>
- Schendl, Herbert; Wright, Laura 2011.** Introduction. – Code-Switching in Early English. Toim H. Schendl, L. Wright. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 1–14.
- Vinkel, Aarne 1959.** Kaks käsikirjalist luuletust XVIII sajandi lõpust. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 22–28.
- Vinkel, Aarne 1965.** Jutukirjandus XVIII sajandi viimasel veerandil ja XIX saj. algul. – Eesti kirjanduse ajalugu I. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Tallinn: Eesti Raamat, lk 266–291.

Kristiina Ross (sünd 1955), PhD, Eesti Keele Instituudi juhtivteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), kristiina.ross@eki.ee

The Estonian language in 18th-century parish registers

Keywords: historical sociolinguistics, administrative language, parish registers

Since the second half of the 17th century, parish registers served as administrative documents in which local pastors recorded the births, marriages, and deaths of congregation members. The matrix language of the registers was German. However, the names of peasants were entered following the Estonian model (byname + given name). In some registers, Estonian was also used systematically for additional information concerning individuals from lower social strata. This article investigates how the use of Estonian in parish registers evolved over time, whether there were specific geographic areas where Estonian was used more consistently, and to what extent language choice in the entries can be linked to the ideological views of pastors.

To this end, preserved marriage records from four time points were analyzed: the earliest surviving 17th-century register and registers from the years 1720, 1750, and 1780. Of the 25 surviving 17th-century registers, only two can be classified as Estonian-language records. By the 1720s, however, approximately one-third of the records were in Estonian, and this proportion remained relatively stable throughout the 18th century.

Geographically, two regions emerged where Estonian-language records were more common. By contrast, in some regions no Estonian-language registers were kept at all.

In cases where Estonian was used consistently, this choice cannot be attributed to random code-switching in a bilingual context. Pastors who consistently used Estonian were often pietist in outlook, more familiar with local circumstances, or sympathetic to the Moravian Brethren movement. A deeper understanding of the factors behind language choice would require data from additional time points, comprehen-

sive biographical information on pastors, and a multidimensional prosopographical analysis linking linguistic and biographical data. Nonetheless, based on the present analysis, it can be concluded that Estonian held a significant role in 18th-century parish registers.

■ **Kristiina Ross** (b. 1955), PhD, Institute of the Estonian Language, Leading Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), kristiina.ross@eki.ee